

פתוח לכול - אסטרטגיית התייעוד והשימור של המורשת ההיסטורית והתרבותית בארכיון עירוני של המאה ה־21, הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני כמקרה חקר

מילות מפתח | ארכיונאות, תאוריה; ארכיונאות, הלכה למעשה; ארכיון עירוני; שימור מורשת מקומית; פתח תקוה, מוסדות תרבות ומורשת.

תקציר

החיפוש של אדם אחר שורשיו, הרצון להרגיש שייכות למקום ולמצוא את זהותו העצמית בחברה, הניעו את הארכיונאים לבקר את התאוריה המסורתית של התחום. המגמה החדשה בתאוריה הארכיונאית במאה ה־21 היא תיעוד של אופיה, של פניה ושל רוחה של הקהילה הסובבת, כדי לאפשר לכל אחד למצוא זיקה למורשת העבר שלו. הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני יצר בעשר שנות פעילותו מודל לארכיון עירוני המשלב את ייעודו הקלאסי עם התפקיד של סוכן תרבות והיסטוריה מקומית. המאמר עוסק במגמה חדשה של תיעוד חברתי במדיניות של ארכיון עירוני ומציג דוגמאות של שימור והנגשה של חומרי המורשת בארכיון פתח תקוה בהקשר זה.

מבוא

משחר קיומה של התרבות הכתובה בחברה האנושית יש עדויות על קיומם של ארכיונים. אלה היו מקומות ששמרו בהם מסמכים שנוצרו בפעילות של גורמי שלטון, חילוני ודתי, בעלי סמכויות משפטיות ובעלי קרקעות. לתעודות היה ערך מעיד, והן שימשו אסמכתאות בענייני משפט. הארכיונים הוגדרו מקומות ציבוריים אשר הקנו מהימנות חוקית למסמכים שנשמרו בהם (Duchein 1992:15).

בימי הביניים המאוחרים ובראשית העת החדשה, כאשר השלטון החילוני התחיל להתגבש ולהפוך לריכוזי, הרשויות הממלכתיות הרחיבו את פעילותן. כאשר הנייר החליף את הקלף עלה הצורך בשימור פיזי של המסמכים. הופיעו מרכזי האחסון (depository) הראשונים שבהם רוכזו תעודות של אזורים שלמים

לצורך שמירתן. התעודות החלו לעבור סידור שיטתי ושימשו לצורכי המינהל של השלטונות. אלה היו ניצנים ראשוניים של התמסדות הארכיון (Modem 1967). העידן החדש של הארכיונאות החל בימי המהפכה הצרפתית. המהפכה שהקיפה את כל היבטי החיים המדיניים והחברתיים של צרפת ושינתה את סדרי העולם, הובילה לתמורות מכריעות גם בריכוז של התייעוד הממלכתי-לאומי ברשות אחת ובמקום אחד. כתוצאה מכך נוסד המינהל הארכיוני החדש והאחיד שקיבל אחריות לכל הארכיונים והמרכזים לשמירת התייעוד הישן שהיו קיימים בממלכה לפני המהפכה. החידוש היה בכך שהמדינה קיבלה על עצמה חובה לדאוג לתיעוד של מורשת העבר שלה. במהלך המהפכה הושמד הרבה חומר מהתקופה הימי-הביניימית כעדות לעבר הפיאודלי. עם הזמן החלו שלטונות המהפכה להכיר בכך, כי לא רק דברי אמנות הם המורשת התרבותית של האומה אלא גם תעודות כתובות, וכי גם הן ראויות לשמירה. היבט מהפכני נוסף הנוגע לתפקידם של ארכיונים בשימור המורשת הייתה חקיקה המקנה לכל אזרח אפשרות לגשת לארכיון ולהשתמש בחומרים האצורים בו. קווי היסוד שנקבעו בזמן המהפכה הצרפתית אפיינו ארכיונים וארכיונאות והמשיכו להתגבש ולהתפתח ברחבי העולם במאות ה־19 וה־20. הדגש העיקרי בפעילות הארכיונאית הושם על המחקר ההיסטורי (Modem 1967).

כתוצאה מתהליכים אלו, הארכיונים ביססו את תפקידם כמוסדות מינהליים, ומקצוע הארכיונאי קיבל משמעות חדשה. ארכיונאים הפכו לחלק בלתי נפרד מקהילת עובדי הציבור הנותנת שירותים מיוחדים לחברה בארצם.

לבם של החוקרים ושל הציבור הרחב, לא פחות ממסמכים מנהליים כמו פרוטוקולים, התכתבויות ודוחות. ארכיונאים הבינו שעליהם להגיב לתמורות אלה ולהרחיב את שדה הפעילות המינהלי לשדה החברתי. כתוצאה מכך החל פיתוח של מדיניות הרואה בארכיון מקום המקנה לאדם תחושת שורשיות, זהות ושייכות למקום ולקורותיו. השיח המקצועי הביא לגיבוש תפיסה חדשה של ניהול הארכיונים, תפיסה המבוססת על זיכרון והופיעה המטפורה "ארכיון כזיכרון" (Millar 2006) (archives as memory). המטפורה הזאת הציגה תיעוד וארכיונים כשחקנים ראשיים בתהליך של הפיכת הזיכרון האינדיבידואלי של כל פרט ופרט לזיכרון קולקטיבי. מסמכים ותעודות, תצלומים וסרטים, תכניות רדיו וטלוויזיה, חפצים, תיעוד בעל פה שיצרו ארגונים לא ממשלתיים, משפחות ואנשים פרטיים, הפכו להיות עם התיעוד הרשמי, אבני דרך לעיצוב הזיכרון של החברה האנושית. נוצרה אסכולה מקצועית חדשה שהתחילה לראות גם בחומרים אלה תיעוד הראוי לשמירה בארכיונים. פונקציית ההערכה או הקביעה מהו חומר ארכיוני התרחבה מעבר לתחום של מינהל השלטון הרשמי- ממלכתי לתחום החברתי והפרטיאיש (Cook 2013).

הארכיון לתולדות פתח תקוה - מקרה מבחן

בשנת 1953 הוקם בפתח תקוה בית יד לבנים הראשון בארץ, כדי לשמש מקום להנצחת זיכרון הנופלים בני העיר והסביבה. במהלך השנים הוקם לצדו המוזאון לאמנות, מוזאון זכר ראשונים שחלק ממנו היה ארכיון. מודל זה, שזכה בפרס ישראל בשנת 1980, היה "מפעל הנצחה חי" שבו "נרקמים חיי תרבות ואמנות; השואבים ידע והשראה בנושאים של ידיעת העם והארץ, תולדות פתח תקוה" (אורן 1980). המקום היה השראה לערים רבות בארץ בהקמת מתחמי תרבות. בשנת 2002 החלו היחידות של יד לבנים - קריית המוזאונים לעבור שינוי תפיסתי עמוק, כזה המקדם ומעמיק שיח תרבותי-חברתי, בפתח תקוה בפרט ובארץ ככלל. לאור שינוי זה נדרש ארכיון המוזאון להפוך פעיל ונגיש יותר ממה שהיה עד כה.

על דרך ההתפתחות של הארכיון בפתח תקוה ניתן לקרוא במאמר של ד"ר יוסף לנג "גלגולי הארכיון לתולדות פתח תקוה" שראה אור בשנת 2012 בקובץ

התגבשות התאוריה וההתמקצעות בקרב ארכיונאי אירופה אפשרה להכין בסיס להתמודדות עם כמות החומר האדירה, אשר נוצרה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והגיעה לארכיונים לאחר סיומה. באותה תקופה, נושא הערכת החומר - הפונקציה הקובעת מה יישמר בארכיון - תפס מקום מרכזי בתאוריה הארכיונית. במשך הזמן התגבשו גישות שונות בדבר תפקידו של הארכיונאי בתהליך הערכת החומר הארכיוני. ניתנה לו הסמכות להעריך רשומות ממשלתיות רשמיות ולקבוע מה יישמר לצמיתות וישמש עדות לפעילות החברה ומוסדותיה ולאורח החיים שלה. דבר זה העלה את כוחו של המינהל הארכיוני ושם אותו במרכז המינהל הציבורי. הארכיון כמוסד המוסמך לשמר חומר שנוצר בפעילות של גוף ממשלתי, קיבל סמכות להנחות את הגוף כיצד לנהל את הרשומות מרגע היווצרותן ועד הגעתן להפקדה בארכיון. הארכיונאים הפכו מומחים ויועצים בכל הנוגע לניהולו ולהחזקתו של התיעוד הממלכתי-הלאומי, ובכך לבעלי השפעה בעיצוב של הנרטיב הרשמי של הזיכרון הקולקטיבי (Cook 1998). הארכיונים הרשמיים נוסדו על ידי המדינה ושלוחותיה (שלטון מקומי, תאגידיים) ושיקפו את המבנה הארגוני ההיררכי שלהן. הערכים העיקריים שהובאו בחשבון בתהליך הערכת המסמכים היו הערך המעיד והערך המחקרי שלהם. זו הייתה תפיסה מקצועית המבוססת על עדות ומחקר. במחצית השנייה של המאה ה-20 החלו להתגבש דעות בקרב תאורטיקנים של ארכיונאות שטענו, כי יש להביא בחשבון גם את קולו של האזרח "הפשוט". הם טענו כי לאזרח השותף לעיצוב המדיניות והתרבות של החברה זכות לביטוי מרכזי יותר בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי שלה (פירוט אצל Cook 1998). חקר ההיסטוריה חדל להיות נחלתם של אנשי אקדמיה בלבד, וכך גם השימוש בארכיונים. נוסדו חברות גנאלוגיות, ארגונים לשימור המורשת, אגודות היסטוריות, ומוזאונים להיסטוריה מקומית. במדינות בעלות חברה מגוונת מבחינה אתנית-תרבותית הופיעו התארגנויות על בסיס ארצות מוצא והיסטוריה משותפת. נוסדו קהילות חדשות על בסיס מגדרי והשקפות חברתיות. גורמים אלה התחילו לאסוף ולייצר תיעוד שונה מזה שנוצר על ידי גופי שלטון רשמיים ולהשתמש בו. תצלומים, תיעוד בעל פה, תיעוד אור-קולי ודברי פולקלור תפסו את תשומת

לפעילותו המינהלית? או הרצון להנציח את מפעלה של אם המושבות ואת תרומתן של משפחותיה להקמה ולהתפתחות של פתח תקוה? לא אדון כאן בשאלות אלה, אך אציין שכתוצאה מעשייה זו נאסף תיעוד היסטורי חשוב. חומר זה אוסן כעדות אילמת לעברה המפואר של העיר, עדות שהייתה נגישה לאנשים בודדים. כל זאת, עד להקמה מחדש של הארכיון בשנת 2002.

מה המשמעות של "הקמה מחדש" של ארכיון בראשית המאה ה-21? נוסף לתהליך מינהלי בעיריית פתח תקוה, היה זה תהליך אינטלקטואלי של המצאה מחדש של הארכיון בראש ובראשונה כרעיון. האתגר המקצועי בפני הצוות החדש עלה כשאלה האם לסדר, פיזית ולוגית, את החומר, לתאר ולמפתח אותו, ליישם ולהטמיע טכנולוגיות מחשב ולאפשר שימוש לחוקרים? או נוסף לכל האמור, לגבש מדיניות שתעניק משמעות חברתית לארכיון, שתהפוך אותו ל"בית פתוח" לקהילה המוזמנת לתרום ולהתבטא בכל תחום הקשור לחיי העיר והחברה?

העשייה החדשה של הארכיון התבססה על הרצון של החברה ה'פתוחת-קוואית' למצוא את העקבות המתועדים שלה. התפיסה שהובילה את הקמת ארכיון פתח תקוה מחדש הייתה תפיסת הזיכרון בד בבד עם התפיסה המסורתית המבוססת על עדות ומחקר. ההשראה באה מהתיאוריה של הארכיונאות הקנדית המכונה "ארכיון כולל" (Cook, Schwartz) (Total Archive) (2002). הרעיון של "ארכיון כולל" מדבר על אסטרטגיית תיעוד המתייחסת באופן שווה, מבחינת החשיבות המשפטית-ההיסטורית-החברתית, לחומר של השלטון הרשמי ולחומר שנוצר על ידי גופים פרטיים, משפחות ואנשים בודדים.

אסטרטגיה זו דרשה מצוות הארכיונאים החדש להפוך משומרי מסמכים שנמצאו בארכיון הוותיק למתעדים אקטיביים הפועלים בקרב הקהילה: לאסוף חומרים מכל הסוגים מכל הגורמים האפשריים, לראיין, לצלם, ליזום כנסים, מפגשים ותערוכות ובכך לערב את הקהל המקומי בתיעוד של חיי העיר.

במעבר מארכיון 'מסורתי' לארכיון 'מתעד' ישנן סכנות. הסוגיה התאורטית המסורתית של הערכת חומר ארכיוני, העוסקת ב"מה לשמור ומה לא", מתעצמת כאשר נדרשים להחליט מה לאסוף, מה לתעד ומה

המאמרים שלו "לפתח תקוה" (לנג 2012). לנג חקר את הניסיונות לייסד מוסד ארכיוני רשמי במושבה ואת המאמצים לאסוף תיעוד מאנשי המושבה ולשמרו במקום המיועד לכך. הוא קישר את המהלכים האלה לתקופות המכוננות בחייה של פתח תקוה כמו יובלות וחגיגות: הוצאה לאור של ספר יובל ה-50 למושבה בשנת 1928 (איור 1), חגיגות שנת 75 לייסוד פתח

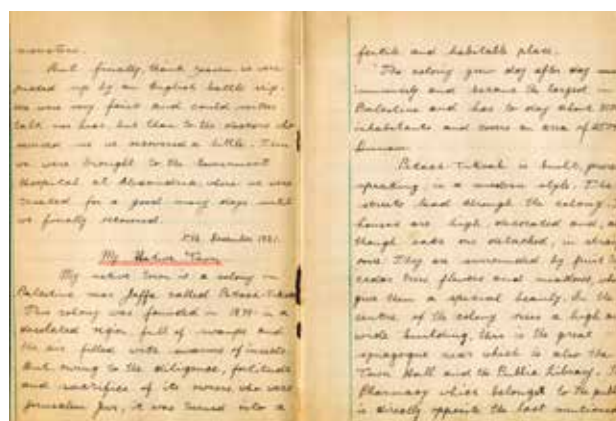

איור 1 | מודעה מטעם הנהלת המועצה המקומית פתח תקוה בדבר השלמת חומר לספר היובל ה-50 למושבה, 1929 ארכיון המועצה המקומית, 001.001.003/395

תקוה בשנת 1953, הקמת מוזאון זכר ראשונים בבית יד לבנים בשנת 1958 וכו' (לנג 2012: 52 - 57). הרצון של פרנסי המושבה והעיר "לספר" את סיפורה של פתח תקוה מסביר את הניסיון לקבע את הזיכרון הקולקטיבי שלה באמצעות לכידת התיעוד ושמירתו במקום אחד, הן המינהלי - של הוועד, של המועצה המקומית ושל העירייה - הן הפרטי של אנשים ומשפחות. מהלכים אלה היו יוזמה של "משוגעים לדבר" מקרב אנשי השלטון המקומי ואנשי החינוך. בשלבים האלה לא ליוו אותם אנשי מקצוע. מה הניע אותם? האם ההבנה שלשלטון המקומי חובה לשמר את העדויות

איור 2ב | תלמידי בית ספר פיק"א, פתח תקוה, צילום פוטו גלנר, ראשית שנות ה־50 המאה ה־20
מארכיון אישי של משפחת זלצר, 003.164/13

איור 2א - דף מתוך יומנו של אלעזר ראב, 1921
מארכיון אישי של משפחת ראב, 003.035.002/239

בארכיון חומר, שהתמזל המזל והוא לא נזרק ולא נרקב בעליית גג כי ייעודו המקורי תם מזמן. הגורם האנושי משחק תפקיד מכריע באיסוף תיעוד היסטורי אישי. אנשים מתבקשים להיפרד מחפצים ומסמכים היקרים לליבם. גם אם הוחזקו בעליית גג עשרות שנים, הם נושאים בתוכם הרבה רגש, זיכרונות אישיים, קשר עם חיים שהיו ואינם עוד.

התהליך התבסס, כאמור, בעזרת מתנדבים המוכרים לאנשים רבים בעיר, וניתן היה להתרשם מהדוגמה האישית שלהם. המפקידים הוזמנו לסיורי משפחות המפקידות בארכיון וקיבלו הסברים מקצועיים מהצוות. פותח נוהל של טופסי הפקדה מיוחדים ומנגנון שמירת קשר לטווח ארוך עם התורמים. עם הזמן נוצרה תבנית של יחסים אישיים-מקצועיים בין המפקידים והארכיונאים. בתהליך זה התמודדנו עם שאלות שעלו מהציבור, לדוגמה:

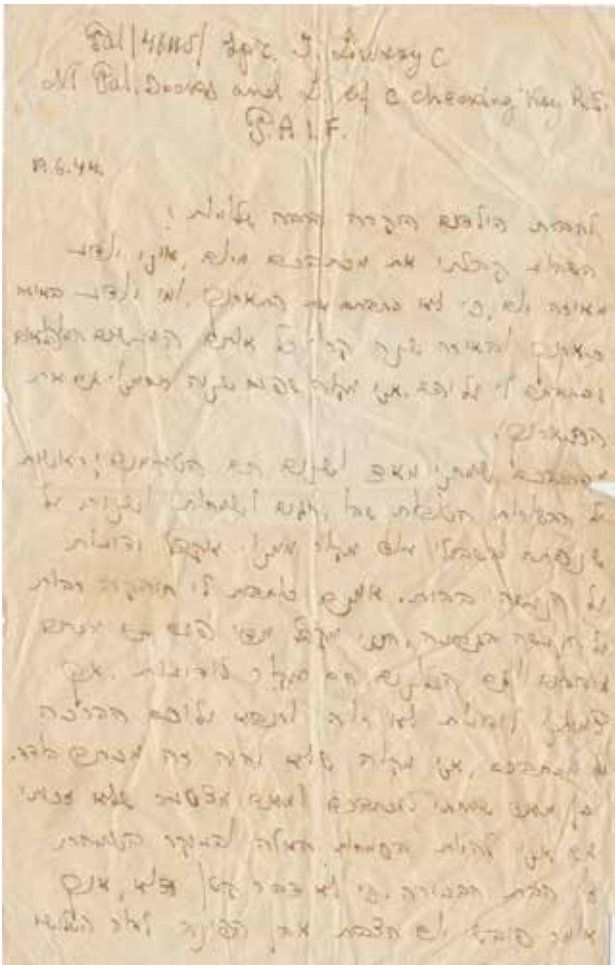
"מי צריך את הנייר הישן הזה?"

שאלה זו נשאלה מרוב צניעות או מחוסר מודעות שההיסטוריה האישית נבנית מהחומרים שנשמרו בבית. חומרים אלה מאפשרים לשמר את הזיכרון האישי של האדם ולמנוע את השכחה. עדויות לחיי יכולות להיות בתוך החומרים הרשמיים של ארכיון העיר שבה הוא נולד, גר, למד, נפטר, בצורת רשימות אוכלוסין ודוחות. לתרומתם של חומרים אישיים השמורים בבית, כמו יומן, גלויות, מחברת לימודים, פתקים ועוד, לתמונה מלאה ומוחשית יותר של החיים בעבר ערך לא מבוטל. לכן, "הנייר הישן" הוצג בתשובה כפריט זיכרון, אחד מני רבים המאפשר

לא. היות שלא ניתן לצפות מה יהיה הגירוי הבא שיניע התעוררות חברתית ויגרום לאנשים להתעניין בנושאים ספציפיים, ארכיון הדוגל בתפיסת הזיכרון חייב לפעול על פי השאלה: האם אסטרטגיית התיעוד שלו משקפת את המציאות החברתית הרחבה ביותר של הקהילה שאותה הוא משרת? (Millar 2006). שאלה זו עמדה בבסיס תהליך ההקמה מחדש של ארכיון פתח תקוה. ולפיה נבנתה תכנית התיעוד של פתח תקוה על כל היבטיה וגווניה: משפחות ואנשים, גופים ומוסדות פרטיים שפעלו בעיר בתחומים שונים, ואירועים שהתרחשו.

איך מגיעים לאותם אנשים שדרך זיכרונותיהם ופרטי ההיסטוריה שנשמרו בבתיהם נוכל לבנות את הזיכרון הקולקטיבי של המושבה? האמנם ההכשרה בארכיונאות ובתולדות היישוב מספיקה לצורך העניין? למשימה זו נדרש ידע "מהשטח" שאותו ניתן לקבל באמצעות שיתוף של אנשי המקום. כך, לידע התאורטי ולניסיון המעשי של הצוות המקצועי החדש באו לעזרה המתנדבים מקרב אנשי פתח תקוה שהכירו את המושבה, כילידי המקום ובזכות הוריהם שהורישו להם אוספים אישיים בעלי ערך היסטורי-תרבותי רב. האוספים האלה כללו תעודות אישיות, התכתבויות, יומנים אישיים, תצלומים, חפצים, ספרים ועוד. בצעד פורץ דרך ותקדימי הם הפקידו את האוספים האלה בארכיון המתחדש, מתוך הכרה בחשיבות של שמירת החומר במקום המיועד לכך. המתנדבים גילו דבקות במטרה לאסוף חומרים היסטוריים ולראיין אנשים (איורים 2א, 2ב). כל פנייה הייתה מלווה בהצגת הארכיון המתחדש ובהסבר מדוע חשוב לשמור

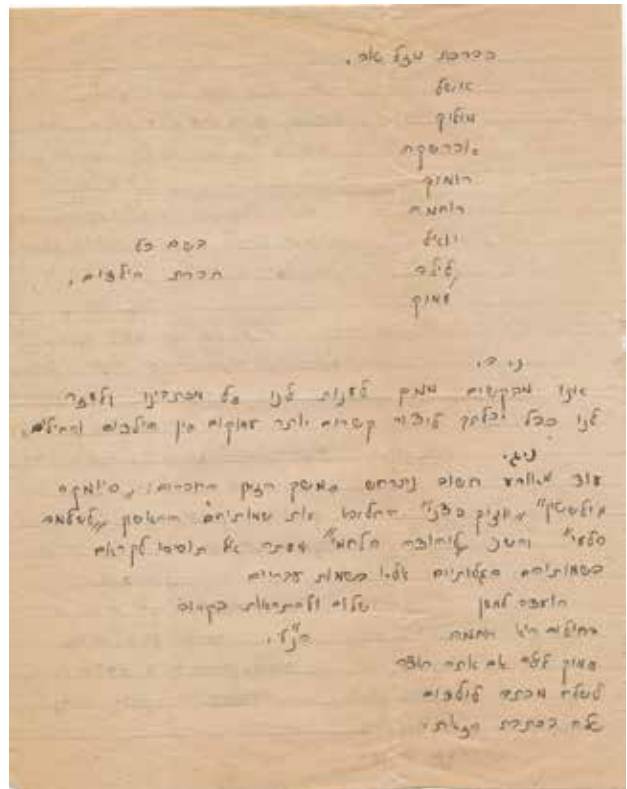

איור 33 | מכתב תשובה של החייל יענקל ליפשיץ אל ילדי חברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה, 1944
מארכיון אישי של משפחת ליפשיץ, 003.058/1

"מה יהיה עם החומר כאשר הוא יגיע לארכיון?"

ההסבר איך החומר נשמר, אילו תהליכים הוא עובר בארכיון, באיזה קצב, באיזה אופן הוא יועמד לעיון ולהנגשה לחוקרים חשוב לא פחות מההסבר על ערכו החברתי וחשיבות שמירתו בארכיון עם חומרי מורשת עירוניים נוספים. האנשים המבוגרים יותר מתעניינים האם החומר יוצג במוזאון, הצעירים יותר - מתי הוא יעלה לאינטרנט. לאמירת האמת ולהימנעות מהבטחות שווא חשיבות בעבודה עם הקהילה. בנוגע להצגת החומר במוזאונים: ההתחייבות של צוות הארכיון היא לכך שהחומרים יישמרו בתנאים אופטימליים ויהיו נגישים לחוקרים ולמתעניינים ולאוצרי התערוכות והמוזאונים שבהם. כמו כן, מאמץ מקצועי מרבי ייעשה בבקרה האינטלקטואלית של החומר - בסידורו ובתיאורו - שתשפוך אור על ההקשר והתוכן שלו. עם זאת, ההחלטה מה להציג בתערוכה

איור 34 | מכתב של ילדי חברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה אל החייל יענקל ליפשיץ, 1944
מארכיון אישי של ליליה פטר, 003.151/1

להשלים את התצרף ההיסטורי המגוון והאיך-סופי של החברה ה'פתח-תקוואית'. "כאן הנייר הזה מתחיל לחיות מחדש", הוא "נפגש" עם ניירות אחרים "דומים", "שכנים", "המדברים" אותה שפה, "מספרים" את הסיפור האישי ואת הסיפור המשותף.

דוגמה נפלאה להשלמת תמונת העבר היא סיפורם של שני מכתבים. האחד נשלח מחברת הילדים בקיבוץ גבעת השלושה אל חייל עברי, בן הקיבוץ, יענקל ליפשיץ, ששירת בצבא האנגלי בזמן מלחמת העולם השנייה. הוא שמר את המכתב, ובבוא העת הגיע האוסף האישי שלו לארכיון פתח תקוה. המכתב השני הוא התשובה של יענקל למכתב זה שאותו הוא שלח מהחזית לחברת הילדים. אחת הילדות, לילקה פטר, שמרה על המכתב, וגם הוא הגיע לארכיון כחלק מהאוסף האישי שלה. האמנם התמונה המדהימה הזאת הייתה יכולה להיווצר ללא האנשים שמבקשים לשמר את ההיסטוריה האישית שלהם וללא הארכיון שפועל כדי לשמר את ההיסטוריה החברתית הבנויה מאבני הזיכרון כאלה? (איור 34, 33)

חברתית-ציבורית, יומנים, מכתבים, קטעי עיתונות, חפצים ותצלומים - אלה הן עדויות להתרחשויות ולמהלכים שעברו האדם ומשפחתו במהלך חייהם. אך אלה אינם רק ההתרחשויות והמהלכים עצמם. קשה ולפעמים אף בלתי אפשרי להבין את החומרים האלה אחרי זמן ממושך מרגע היווצרותם ללא מידע וידע על ההקשר של ההיווצרות כמו המטרות והנסיבות. לכן, משימת התייעוד בעל פה מתחילה בעת קבלת החומר באיסוף מידע על אודות ההקשר: למי היה שייך החומר? למה התייעוד נכתב-צולם-התקבל ומתי? היא נמשכת בהקלטה ובצילום של הזיכרונות האישיים על אודות החיים, האנשים והאירועים. הדגשת ההקשר לצד תיאור התוכן מאפשרת להרכיב את התצורה ההיסטורית בהצלחה ולהתקרב לשחזור המידע על העבר באופן מלא יותר.

בד בבד עם איסוף ארכיונים אישיים מאנשי פתח תקוה נאספו גם ארכיונים של מוסדות וארגונים שפעלו בעיר. אחת הדוגמאות למדיניות מבוססת הזיכרון של הארכיון היא הפקדת הארכיון של קיבוץ גבעת השלושה. הקיבוץ נוסד בשנת 1925 על גבול המושבה פתח תקוה. בראשית שנות החמישים של המאה שעברה עבר הקיבוץ פילוג על רקע אידאולוגי ונוצרו שני קיבוצים נפרדים - עינת וגבעת השלושה. שניהם עברו למיקומם הנוכחי על יד ראש העין. מתנדבות ארכיון פתח תקוה, ילידות גבעת השלושה "ההיסטורית", ביקשו כי הארכיון של הקיבוץ עד הפילוג, שהיה שמור בספרייה של גבעת השלושה העכשווית ללא טיפול מקצועי, ייקלט בארכיון המתחדש של פתח תקוה. יוזמה זו מתאימה למדיניות החדשה של הארכיון. בין קיבוץ גבעת השלושה לבין פתח תקוה היה קשר חברתי הדוק: המתיישבים הראשונים של הקיבוץ היו מקבוצות מעבר ששכנו בפתח תקוה, אנשי הקיבוץ השתתפו בחיים החברתיים והפוליטיים של העיר, וגם קיימו איתה קשרים כלכליים. אי לכך, החומר ההיסטורי שלו נושא בתוכו חלק בלתי נפרד מהזיכרון הקולקטיבי של החברה הפתחתקוואית. בהמשך דאגו המתנדבות כי לארכיון הקיבוץ, המכיל עלונים ותצלומים, יתווספו גם ארכיונים אישיים של משפחות הקיבוץ. יחד הם מספרים את סיפורה של "הגבעה" שחייה היו קשורים בחיי המושבה פתח תקוה. במקרה זה לתייעוד ולהקשר שלו נותר גם פן מרחבי - מבנה חדר האוכל של הקיבוץ

או במוזאון נתונה בידי האוצרים בלבד. בנוגע להעלאת החומר לאינטרנט: סריקת החומר והנגשתו דרך האינטרנט הם אמנם יעדים בעלי עדיפות גבוהה, אך הדיגיטיזציה בארכיונים היא תהליך מורכב ויקר, והוא נעשה בהדרגה בהתאם לכללי השימור הדיגיטלי לטווח ארוך.¹ עם זאת, הצגת המידע והאוספים של הארכיון והנגשתם לציבור מתאפשרת באמצעות האינטרנט, וגם באמצעות הרשתות החברתיות שבו. שימוש בפייסבוק, ביטויב, בבלוג ובפלטפורמות אחרות מאפשר הצגה, שיתוף והנגשה של חומרי הארכיון במרחב הווירטואלי הדינמי והתוסס. הרשתות החברתיות מאפשרות גם שיווק ופרסום וגם שימוש בחוכמת המונים. שיתוף הקהל בפענוח ובתיאור החומרים תורם לא רק להרחבת מאגר המידע והידע של הארכיון, אלא הוא גם מעורר עניין של הציבור הרחב בעשייה המשותפת למען שימור המורשת ההיסטורית-תרבותית.

"איך יידעו שהחומר היה שייך למשפחה שלי?" אחד הכללים הבסיסיים של מדע ארכיונאות הוא 'עיקרון המוצא'. כלל זה מייחד את הארכיונאות ומבדיל אותה ממדעים אחרים בתחום הרחב של מדעי המידע המודרני. לפי עיקרון זה חומרי הארכיון מסודרים לוגית לפי הגוף שיצר אותו (או אסף, שמר והפקיד בארכיון). יחידות לוגיות אלה נקראות בשפה המקצועית חטיבות. כל חטיבה כוללת חומר של גוף יוצר אחד ללא קשר לתוכן של החומר. כך שכל אדם המפקיד בארכיון את החומר שהוא יצר, אסף או שמר בביתו לאורך שנות חייו הופך לגוף היוצר והחומר שלו נשמר כחטיבה הנושאת את שמו, או שם של הוריו, משפחתו וכו'. בדרך זו נבנה ארכיון אישי של אדם או של משפחה שלמה. הסידור הלוגי שלו מצביע על שייכות החומר, ואילו התיאור שלו חושף את ההיסטוריה השמורה בו. תיעוד בעל פה קיבל בארכיון פתח תקוה עדיפות גבוהה מאוד. ראיונות אישיים ועדויות באים להשלים חומרים כתובים ומצולמים ומקנים להם ערך מוסף, במיוחד במה שנוגע לתמונה של חיי היום-יום. מסמכים אישיים, תעודות ממוסדות לימוד, ממקומות עבודה ומפעילות

1 מסמך "עקרונות, הנחיות וסטנדרטים לדיגיטיזציה ושימור דיגיטלי של חומרי תרבות מורשת", גרסה 1.1, 2014. ראה אור מטעם הספרייה הלאומית, ארכיון המדינה והאיגוד הישראלי לארכיונאות ולמידע.

החפץ, ההקשר של יצירתו, תפקודו וכיצד נשמר. הסביבה המוזאלית שבה מתרחשת הפעילות החינוכית של המוזאון מתבססת על שתי תצוגות הבנויות מחומרי הארכיון. קיימות תכניות חינוכיות רבות שצוות מדריכים ושחקנים מציגים בצורה תיאטרלית.

איור 4ב | בניין ששימש חדר האוכל של קיבוץ גבעת השלושה, כיום רחוב ארלזורוב בפתח תקוה
צילום נוני ירון, אוסף התצלומים הדיגיטליים, 2013

הארכיון אינו רק תשתית לבניית תערוכות ופרויקטים חינוכיים. הוא גם משמש חוליה המקשרת בין אנשי העיר, המעורבים בשימור מורשת העבר האישית והקולקטיבית שלהם, לבין צוות המוזאון. זהו תמהיל שמאפשר הנגשה של המידע והידע על תולדות המושבה בצורה מוחשית, המצליחה לרתק לא רק את צרכני התרבות המובהקים אלא גם את הילדים מגילאי גן עד התיכון. (איור 5)

נוסף לכך, מתפקד הארכיון לתולדות פתח תקוה כארכיון העירייה. הוא משמר עדויות לפעילות אגפי

איור 5 | ילדות משתתפות בתכנית חינוכית במוזאון הראשונים לתולדות פתח תקוה | צילום חני מרום, 2012

(איור 4א, 4ב). חשיבות מוסד כמו חדר האוכל בקיבוץ ידועה: זה היה המקום למפגש חברתי, ובו התרחשו אירועים שמחים ועצובים, נשמעו דיונים וויכוחים, קמו ונפלו רעיונות מרחיקי לכת. חדר האוכל הוא כאנדרטה לחיי הקיבוץ. נוסף לחשיבות החברתית

איור 4א | חדר האוכל בגבעת קיבוץ גבעת השלושה, הצלם לא ידוע, ראשית שנות ה-40 המאה ה-20
מארכיון אישי של משפחת ליפשיץ, 003.058/10

שלו, המבנה הוא יצירה מופלאה של אדריכלות הסגנון הבין-לאומי שתכנן האדריכל אריה שרון. עדויות למה שהתרחש בחדר האוכל קיימות בארכיון הקיבוץ: במסמכים, בתצלומים, בראיונות ועוד. החומר מסודר, מתואר במחשב וסרוק. אך בכך אין די, הסיפור של גבעת השלושה יהיה לוקה בחסר אם חדר האוכל לא יישמר. הזמן וחוסר המודעות רבת שנים לחשיבותו כמעט הובילו להרס המבנה. הוא נמצא אמנם ברשימת השימור של המחלקה לשימור של עיריית פתח תקוה, אך נכון להיום גורלו לוט בערפל.

לצד תפקידו החדש כארכיון הקהילה, המשיך הארכיון לשמש ארכיון מוזאון הראשונים. אחת המשמעויות של הדבר היא שהארכיון קולט חפצים. אמנם חפצים היסטוריים מחיי העבר אינם חומר ארכיוני בהגדרתו אך הארכיון, שמדיניותו היא לאסוף את כל סוגי חומרי המורשת כדי ליצור תמונה מלאה ככל הניתן, קולט בין היתר גם חפצים. כאן נפגשים שני תחומים: ארכיונאות ומוזאולוגיה. הארכיון אינו מתנהל כמחסן אוסף המוזאון. הוא האוסף לפי כללי מקצוע ארכיונאות, ומזה נובע גם הטיפול בחפצים. אם החפצים מגיעים כחלק מארכיון אישי, הם מסודרים לוגית עם שאר החומרים. שיטה זאת מאפשרת לשמר את סיפורו של

סיכום

הקמה של ארכיון המבוסס על תפיסת הזיכרון וניהולו אינם רק ניסיון ארכיונאי מקצועי. הם מבטאים יכולת ומוכנות מצד הארכיונים להגיב למציאות שבה החברה מבקשת לעזור לאנשיה לטפח את תחושת השייכות. המאמץ המקצועי מכוון למנוע את השכחה וההזנחה, ובסופו של דבר, למנוע את הרס הזיכרון של קבוצה, מגדר או אינדיבידואל בחברה. הדיאלוג הפתוח עם הקהילה וההזמנה לראות בארכיון מקום שמאמן לשימור הזיכרון האישי והקולקטיבי מאפשר לארכיון במאה ה-21 להופיע בתפקיד חדש ורלוונטי בחברה.

אחרי שתיים עשרה שנות פעילות הצליח הארכיון לתולדות פתח תקוה לבנות תשתית לשמירת מורשת היסטורית-תרבותית של העיר. לבד מעבודת התייעוד, השימור וההנגשה, עומדת בפני הארכיון משימה גדולה וחשובה: הקמת המוזאון לתולדות פתח תקוה בבניין בית ספר פיק"א ההיסטורי המוכרז לשימור ונמצא ברשימת אתרי מורשת של התכנית "ציוני דרך" מטעם משרד ראש הממשלה. הבניין נמצא במרכז העיר בקרבת מבנים אחרים מימי ראשיתה של המושבה. לצד התייעוד השמור בארכיון מבנים אלה הם חלק מהמורשת הבנויה של אם המושבות. כמה מהמבנים עברו שימור, ומתקיימות בהם פעילויות תרבות ופנאי מטעם מחלקות העירייה. מבנים נוספים מיועדים לשימור ולשימוש מחדש. חיבור רעיוני בין המבנים האלה, ובמרכזם בניין בית ספר פיק"א, יאפשר הקמת מוזאון היסטורי אחד לפתח תקוה המורכב מאשכולות שכל אחד מהם יבטא חלק אחר של ההיסטוריה העירונית.

החיבור בין אוצרות המורשת שבארכיון והמורשת הבנויה של העיר, יאפשר שימור של נכסי העבר הייחודיים של פתח תקווה - אם המושבות - והנגשתם. תפקיד זה הופך את הארכיון לסוכן תרבות ומורשת בקהילה לצד המוזאונים. ערים רבות בארץ ובעולם קושרות את הפיתוח שלהן בטיפוח של ההיסטוריה המקומית. מקבלי החלטות רואים בתולדות העיר ובאתריה פוטנציאל כלכלי לפיתוח תרבותי ותיירותי שימשוך עסקים ומיזמים לעיר. ארכיון חברתי פעיל, המשתף פעולה עם המוזאונים ומוסדות נוספים

הארגון באמצעות המסמכים שלפי חוק הארכיונים מיועדים להישמר לצמיתות. בעירייה קיימת יחידה העוסקת בקבלת החומר ממשרדיה. היחידה דואגת שחומר זה יישמר בהתאם לחוק הארכיונים ותקנות הביעור ומעבירה את החלק המיועד לשמירה לצמיתות לארכיון לתולדות פתח תקוה. בערים מסוימות שייכת יחידה זו לארכיון העירוני. באחרות, ופתח תקוה היא הדוגמה לכך, יחידה זו וארכיון העיר נפרדים מבחינה מינהלית ומקיימים קשרים מקצועיים סדירים, אשר מבטיחים את שמירתו של החומר המינהלי לצרכים משפטיים ומחקריים.

שיתוף פעולה הדוק ופורה עם המחלקה העירונית לשימור אתרים ועם האגף לאמנות פלסטית מאפשר לארכיון לקיים אירועים כמוכנסים וימי עיון היסטוריים, תערוכות ברחבי העיר ופרויקטים חינוכיים בבתי ספר. כארכיון הפועל בתוך החברה, יש ניסיון לתעד גם את מה שמתרחש בהווה. לדוגמה, אנשי הארכיון מתעדים פרויקטים חינוכיים - חברתיים של יחידות העירייה השונות. תיעוד זה יתווסף לחומר העירוני שנוצר בפרויקטים ואשר יופקד בארכיון בבוא העת.

עיבוד חומר ארכיוני מתקיים במערכת מידע ממוחשבת. המשימה הקרובה של ארכיון פתח תקוה היא ייעול המערכת והפיכתה לידידותית ולקלה לשימוש. מתנהל תהליך של דיגיטיזציה לצורך שמירת מידע והנגשת החומרים. הארכיון, כגוף העוסק בניהול מידע, עובד לפי תקנים מקצועיים המאפשרים שיתוף פעולה עם ארכיונים ומוסדות מורשת אחרים. שיתוף מידע, הנגשתו וגם הנגשת החומרים בפורמט דיגיטלי באמצעות מאגרים וקטלוגים מקוונים, דורשים מהארכיון להשתמש בכלים טכנולוגיים חדשניים. ארכיון פתח תקוה עוסק בשימור הזיכרון הקולקטיבי של המושבה והעיר, וחשוב לו להיות חלק מקהילת המוסדות הפועלים לטובת השימור של מורשת העבר. זוהי השתתפות פעילה במיזמים לאומיים של תיעוד, שימור והנגשה של פעילות החברה האנושית. תפיסה זו של הארכיון מאפשרת לארכיון פתח תקוה להפוך למוסד השותף למשימה לאומית ואף בין-לאומית בשימור המורשת ההיסטורית והתרבותית של העיר, המדינה והעם.

העוסקים בשימור מורשת, יכול למנף את העיר כמכבדת ומשמרת את עברה, ובכך להעלות את הערך התרבותי והחינוכי שלה, שיתורגם בסופו של דבר גם לערך כלכלי. בפתח תקוה נעשה מאמץ מקצועי מרבי על מנת להגיע למטרה זו.

כל האיורים במאמר זה הם מאוספי הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני.

רשימת מקורות

- אורן ברוך. 1980. "בית יד לבנים" מפעל זכרון־מוזיאון. עיריית פתח תקוה.
 לנג יוסף. 2012. לפתח תקוה. זכרון יעקב: איתי בחור - הוצאה לאור.
 קוק טרי. תשנ"ח. ארכיונים בעולם הפוסט־משמורת, יחסי גומלין בין תיאוריה ארכיונית ועשייה, מאז פרסום המדריך ההולנדי בשנת 1898. ארכיון 9: 41-91.
- Cook T., Schwartz J.M. 2002. Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance, *Archival Science* 2:171 - 185
- Cook T. 2013. Evidence, Memory, Identity, and Community: Four Shifting Archival Paradigms, *Archival Science* (2013):95 – 120
- Duchein M. 1992. The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe. *American Archivist* 55:14-25
- Millar L. 2006. Touchstones: Considering the Relationship between Memory and Archives, *Archivaria* 61:105 – 126
- Modem K. 1967. *Archives and the Public Interest: Selected Essays by Ernst Posner*. Washington, D.C. Public Affairs Press.